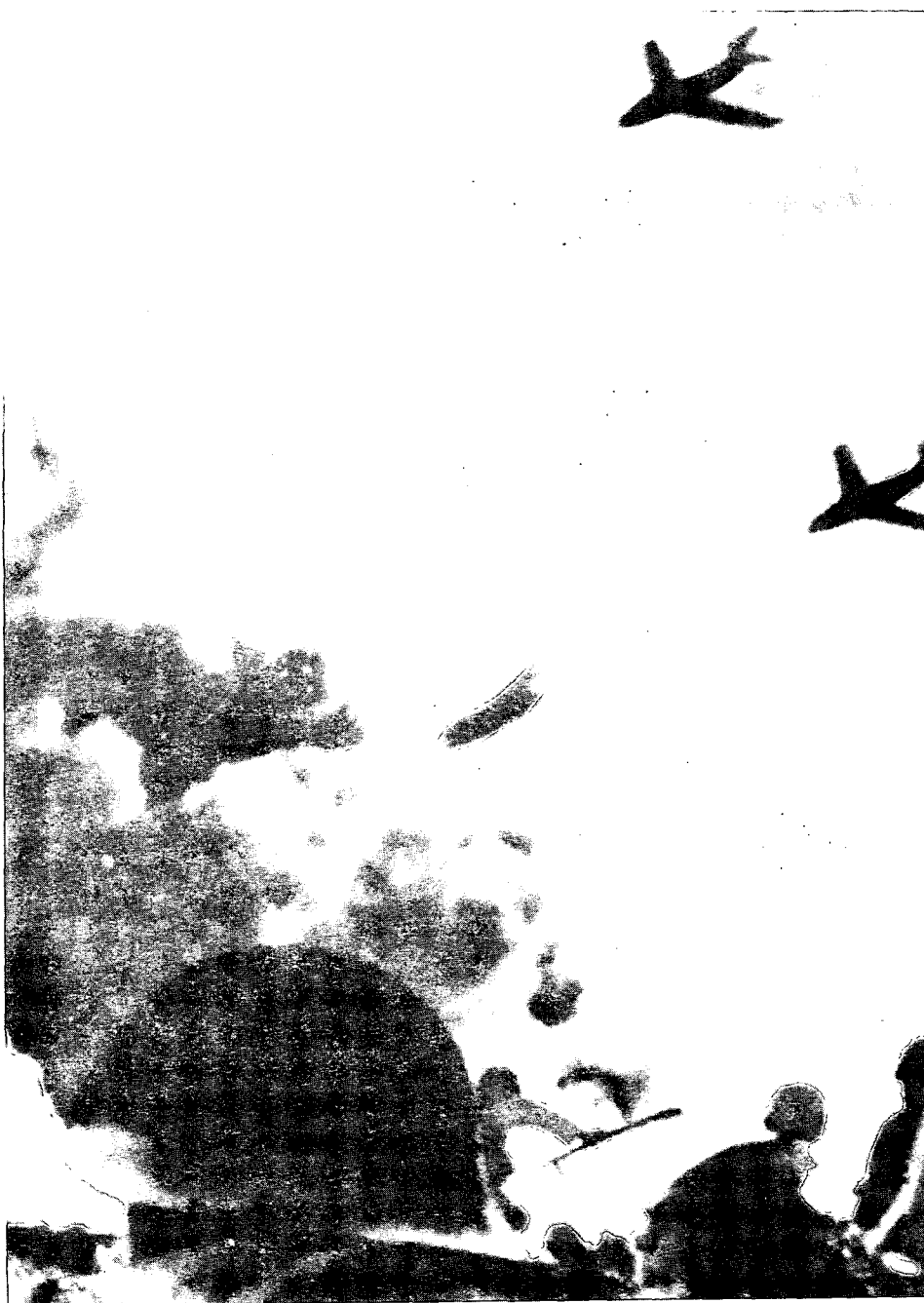

העסקה הצ'כית-מצרית: שאלה של תארוך

אל"מ (מיל') מרדכי בר-און*

"בשבוע שעבר חתמנו על הסכם מסחרי עם צ'כוסלובקיה, שלפיו תספק לנו מדינה זו נשק תמורת כותנה ואורז" – מסר ראש ממשלת מצרים גמאל עבדול נאצר, ביום ג', י"א תשרי תשט"ז (27 בספטמבר 1955) בנאום מאולתר, שנשא בעת פתיחתה של תערוכת צילומים קטנה שערכה בקהיר המחלקה ליחסי ציבור של הצבא המצרי.² בדרך זו מגשימה מצרים את שאיפת המהפכה המצרית להקים צבא לאומי חזק, הוסיף המנהיג המצרי, בהסבירו בקצרה את מניעיו לחתום על אותה "עסקה מסחרית", שבמהרה תהא נודעת ברחבי העולם כ"עסקת הנשק הצ'כית-מצרית", והישראלים הנדהמים יכנו אותה בקיצור: "העסקה הצ'כית".

מטוסי מיג מצריים תוקפים את כוחותינו. בעסקה הצ'כית נכללו כ-200 מטוסים מסוגים שונים

* היה רל"ש הרמטכ"ל בעת מבצע קדש. המאמר מבוסס על פרק בעבודת מחקר שלו על המבצע.

אף-על-פי, שכל העיתונות הישראלית ועיתוני העולם דיווחו במלואה על הכרזתו הדרמטית של נאצר, נראה, שבימים הראשונים לא נקלטה מלוא משמעותה המהממת, בתודעתם של הישראלים.³ עד מהרה התברר להם ולמנהיגיהם, שהם ניצבים בפני תפנית מהפכנית ומרחיקת-לכת במצבה הביטחוני של ישראל וכיחסי הביין-לאומיים. הידיעות בדבר ה"עסקה הצ'כית", שהוסיפו לזרום לישראל בקצב גובר לאחר אותה הכרזה, השליכו את ישראל אל תהומות של חרדה והתחבטויות קשות, והאיצו את אותם מעגלי סיבה-ומסובב, שהוליכו בסופו של דבר אל מערכת סיני.

הצבת ההכרזה בדבר העסקה הצ'כית בפתח סיפור קורות מדיניות הביטחון ויחסי החוץ של ישראל בשנת תשט"ז מעוררת בעיה היסטוריוגרפית של תארוך (פריודיזאציה).

רוב החיבורים על קורות מלחמת 1956 מעדיפים לפתוח את שרשרת הנסיבות בתיאור הזעזוע של נאצר וחבריו-לשלטון בעקבות מבצע "חץ שחור" — פשיטת צה"ל אל מחנה הצבא המצרי מצפון לעזה ב-28 לפברואר 1955 — שדחף, לפי הגרסה המקובלת, את המצרים אל זרועות הסובייטים, ועורר אותם לחתום על "העסקה הצ'כית". קנת לאו (Love), שהיה באותה עת כתב ניו-יורק טיימס בישראל ובמצרים, שמע זאת מנאצר בראיון מיוחד ימים ספורים לאחר פרסום העסקה. הוא פתח את ספרו על שתי מלחמות סואץ בתיאור פעולת עזה, וסיכם: "זרם האירועים מן[פעולת] עזה למלחמה בצומת הדרכים של העולם, השפיע מאוד על זרמים של עימות לאומי ואישי".⁴

סובייטולוגים רבים מוצאים סימוכין לכך שהמצרים קיימו מגעים ראשונים, לכדיקת הכדאיות והאפשרות לרכוש נשק מן הסובייטים כבר בשלהי 1953. חסן ראגאב, סגן שר המלחמה המצרי, סייר בראשית 1954 במזרח אירופה, ושהה כחודשיים בברית המועצות, בעוד הקבינט המצרי מאשר הסכם מסחרי עקרוני עם ברית המועצות, וקורא לחילופין של כותנה מצרית בנשק ובדלק סובייטיים.

הסובייטים החלו להתעניין במזרח התיכון הערבי בפרט, ובעמי העולם השלישי בכלל, כבר בימיו האחרונים של סטאלין. מייד לאחר מותו חלה תפנית מרחיקת-לכת במדיניותם, ובמרוצת שנת 1954 הופיעו ביטויים שונים — בנאומים, במאמרים ובצעדים מעשיים שנקטו הסובייטים — המצביעים על אוריינטאציה חדשה במדיניות החוץ הרוסית ועל מאמצים הולכים וגוברים לחדור למזרח התיכון באמצעות התקרבות מפליגה למדינות ערב בכלל, ולמצרים בפרט.

במחקרו על התפתחותה של העסקה הסובייטית-מצרית⁵ מביא אורי רענן שורה ארוכה של ראיון לתמיכת טענתו, שגישושו של נאצר לרכוש נשק מן הקומוניסטים התחילו חודשים רבים לפני פעולת עזה, ואילו ההחלטה העקרונית הסופית לבוא לידי הסכם עם ברית המועצות באה בעקבות ההכרזה על ברית ההגנה, שנחתמה בין תורכיה לעיראק (שעתידה במהרה לשמש גרעין להקמתה של "ברית בגדד"). הכרזה זו — שעמדה בניגוד גמור למאמצי של נאצר לשכנע את המערב להשתית את תכנית ההגנה שלו במזרח התיכון על ברית הביטחון הקיבוצי של הליגה הערבית, שנחתמה באפריל 1950 — הפתיעה אותו, ואיימה על מנהיגותו בעולם הערבי. לפי גרסת רענן, הגיב נאצר כדרכו האופיינית — על-ידי תמרון דווקני חריף, פנה אל הרוסים, בהסתמכו על המגעים והגישושים שכבר התקיימו זה זמן מה.

מן החומר המצוי בדינו כיום לא ניתן לקבוע במסמרות את העיתוי המדויק של תחילת המגעים המצריים-סובייטיים. רענן מתבסס על פרשנות מפורטת (לעתים מרשימה, אך לעתים מאולצת מדי) של מקורות סובייטיים שפורסמו — נאומים של מלנקוב, של מולוטוב ושל אחרים בסובייט העליון, עיתונות סובייטית ובמידת-מה אף על מקור חסוי, שהתגלה בעקבות עריקתו של איש ביון סובייטי.⁶ הליקוי העיקרי בעבודתו ובעבודות דומות הוא העדר גישה אל המקורות העיקריים, העשויים לאשר, או להכחיש, את גרסתו — הארכיונים של מוסקוה. על כן ממצאיו חייבים להישאר בבחינת "השערה מפורטת".

בשלב הזה קשה גם להסתמך על המקורות המצריים. את הגרסה המצרית יונקים החוקרים והעיתונאים משלושה מקורות עיקריים: מחמד חסנין היכל, מיג'ור צלאח סאלם ונאצר עצמו. היכל וסאלם אינם מקור ראשוני. היכל לא היה שותף פעיל לאירועים באותה תקופה, ואילו סאלם (שאמנם ליהו את נאצר לועידת באנדונג), היה כבר אז בשלבי סילוקו מהשפעה. מכל מקום, למקרא גרסותיהם, מתחזק מאוד הרושם, שמבטא גם רענן — "במזרח התיכון, חושבים שהיסטוריה אינה מדע מדויק, אלא תיבת מטמון שאפשר לשלוף ממנה נכסים בכל מצב מתאים".⁷

לנאצר היו ללא ספק סיבות טובות לערפל את תהליך התקרבותו למוסקוה, ולטשטש את מקורותיו. זכר האירועים בגואטמלה ובאיראן — כאשר המערב סילק בחוזק-יד מנהיגים, שהעזו למרוד ולהתקרב התקרבות מדאיגה לברית המועצות — עדיין היה טרי. רבים ממקורביו של נאצר הזהירו אותו מפני אפשרות כזו. כדי לשכך את זעמו של המערב ולרכך את תגובתו, תמרן נאצר כמה חודשים, תוך פנייה מחודשת לקבל נשק מן המערב, ורקם לעצמו אליבי מתוחכם, שיפגין בעליל, שהוא נדחף לצעד כזה בניגוד לרצונו ובלית ברירה. במסגרת האליבי טבעי היה, שנאצר ישאף להבליט את "הסכנה הישראלית" כגורם מרכזי במערך מניעיו.

למרות הרושם הברור, שהמצרים ניצלו לצרכים תעמולתיים את הזעזוע, שגרמה להם פעולת עזה, והפריזו בהצגת האירוע הזה כתפנית מהפכנית ביחסיהם הביין-לאומיים וכגורם מסובב ראשי בקורותיה של מלחמת סיני ואף שקשה לעמוד בצורה מוסמכת על סדר האירועים ולוח הזמנים, קשה שלא להתרשם מהעדויות, שאמנם גרמה פשיטת צה"ל לזעזוע ניכר בקהיר, ודחפה את נאצר ואת חבריו לשנות את סדרי העדיפות שלהם, לשקול מחדש את בעיות יחסיהם עם ישראל, ואולי אף האיצה בהם להקדים ככל האפשר את חימוש צבאם.

במאמר, שפרסם נאצר ברבעון היוקרתי Foreign Affairs בחדש ינואר 1955, שכוונתו מעטים לפני

פעולת עזה, פרס ראש ממשלת מצרים את היעדים האומיים, שהמהפכה שלו הציבה. הוא הקדיש את המאמר כולו לתכניו הכלכליות והחברתיות ולתהליך שחרורה של מצרים מהתלות בגורמים קולוניאליים. את בעיות הביטחון ואת היחסים עם ישראל הוא פוטר בהודעה צדדית קצרה למדי:

המצרים חשים, שנעשה אי-צדק גדול לערבים... לישראל מדיניות תוקפנית ומתפשטת... למרות זאת, איננו רוצים לפתוח בעימות. למלחמות אין תפקיד במדיניות החיובית שתכננו כדי לשפר את תנאי החיים של עמנו... מלחמה תגרום לנו להפסיד — במקום להרוויח — הרבה ממה שרצוננו להשיג.

אם כי אין להסתמך יותר מדי על מאמר כזה, שמניעיו והשיקולים המעצבים את ניסוחיו הם תעמולתיים ללא ספק, ניתן להניח, שהמאמר משקף את הלך-רוחו של נאצר באותם ימים, את סדר העדיפויות ואת לוח הזמנים, שהוא קבע לעצמו. לאחר שנתיים וחצי של מאבקים פנימיים מרים נגד יריביו מבין המהפכנים, נגד יריביו הקומוניסטים, נגד האחים המוסלמים ונגד הבריטים, הוא השיג לא מכבר את אחד מיעדיה העיקריים של המהפכה — הסכם בדבר סילוק הכוחות הבריטיים מבסיסי התעלה. ניתן להאמין, שביקש לעצמו תקופה של שלושה מדיניות, שתאפשר לו להגשים, לפחות חלק מהבטחותיו לעם המצרי בתחום הכלכלה והחברה. אפילו הניסוח המרגיע הזה מרמז על כך, שעשיית "חשבון צדק" עם ישראל לא סולקה באופן מוחלט מסדר יומו אלא נדחתה לפי שעה למועד מאוחר יותר. ספרונו הפילוסופיה של המהפכה הופיע בלשונות שונות כמה חודשים קודם לכן, וכלל במפורש את חיסול היישות הישראלית בתוך מניין היעדים המרכזיים של המהפכה.

ההנחה — שבשלהי 1954 ובראשית 1955 ביקש נאצר תקופת רגיעה בחזית עם ישראל על מנת להתפנות להגשמת יעדים אומיים אחרים, ולהבטיח את השלמת הנסיגה הבריטית מאדמת מצרים — מקבלת תימוכין גם ממקורות אחרים. כך מספר מיילס קופלנד (Copeland), איש ה-CIA, שקיים, בשנים 54-1953, קשרים הדוקים מאד עם נאצר ועם חבריו מכת הקצינים בכל הנוגע למגמותיהם, שסקרים שערכו ממשלת מצרים וה-CIA במרוצת 1954, גילו שהעם המצרי אינו מגלה עניין רב בישראל ובשאלה הפלשתינאית. נאצר, ככל הנראה, התרשם מחוות הדעת של ג'ון אייכלברגר, נציג ה-CIA במצרים, ששנת 1954/5 היא השנה המסוכנת ביותר לשלטונו, ועליו להתרכז בבעיות פנים, ולהרוויח שקט מרבי ביחסי החוץ שלו.⁸

בחודשים האחרונים של 1954 הקפיד נאצר לקיים צינורות-גנע פתוחים עם אנשי משרד החוץ הישראלי, ואותת לעבר ישראל איתותים מרגיעים.

ואפילו רמזים על נכונותו לבדוק אפשרות של פיוס מרחיק-לכת. במשך כמה חודשים התקיימו מגעים חשאיים קבועים בין אנשי גרעון רפאל, הממונה על מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, לבין הצד המצרי.⁹ ובמקביל התקיימו מספר פגישות חשאיות בין אבא אבן למחמוד עזמי, נציג מצרים באו"ם ומדינאים מערביים שונים התאמצו באותה תקופה עצמה לפשר ולגשר בין מצרים ובין ישראל, ונתקלו בדרך כלל באוזן קשבת. גם קרמיט רוזוולט (מראשי ה-CIA) קיים מגעים, שנועדו להבשיל פגישה בדרג גבוהה בין נציג ישראלי לבין נציגי מצרים. המגעים הוקפאו על ידי שר החוץ משה שרת בעקבות הוצאתם להורג של שניים מגדוני "הפרשה".

בימים הראשונים של פברואר 1955, שבועות ספורים לפני פעולת עזה, חזר נאצר והעביר לישראל שדרים מרגיעים, שנועדו לחדש את המגעים שהוקפאו ולפייס את זעמם של הישראלים על תליית נידוני קהיר. רוג'ר בלדווין, יושב-ראש "אגודת זכויות האדם" בארה"ב, שיצא לקהיר על מנת לנסות להניא את המצרים מן התליות, דיווח לשרת על פגישותיו עם נאצר, וציטט את נאצר כאילו אמר, כי "אין חלקו עם אלה המבקשים להטביע את ישראל בים התיכון. הוא מאמין בקיום משותף עם ישראל ויודע כי סוף המשא ומתן לבוא". בעשרה בפברואר העבירו אנשי ה-CIA שדר מנאצר, שהציע לחדש את המגעים.

גם אחרי פעולת עזה עדיין נמשכו המאמצים להחיות את הקשרים. אך המבצע צינן את התלהבותו של נאצר לקדם את המגעים, או לפחות נתן לו תירוץ נוח לעכב את התפתחותם. בפגישה בלתי רשמית בין יוסף תקוע, הממונה במשרד החוץ על בעיות שביתת הנשק, לבין קולונל צלאח גוהר, הממונה על ענייני פלשתינה במשרד המלחמה המצרי, סיפר גוהר על פגישתו עם נאצר, זמן קצר לאחר פעולת עזה, שבה סיפר לו מנהיגו על המגע האישי, שהיה לו עם ראש ממשלת ישראל, "וכי הדברים התנהלו במישרים ומתוך סיכויים טובים להמשך — אך הנה באה ההתקפה על עזה, וכמובן עכשיו זה נגמר".¹⁰

גם מחקרו של אהוד יערי על הפעלת הפידאיון בידי השלטון המצרי בתקופה שקדמה למבצע קדש,¹¹ מצביע על שינוי עקרוני במדיניות המצרית בכל הנוגע להסתננות חבלנית לשטח ישראל בעקבות "חץ שחור". למחקר הזה יש לייחס מהימנות גבוהה מאחר שהוא מתבסס רוב-ככולו על מסמכי שלל, שתפס צה"ל בעזה ובאלי-עריש לאחר מבצע קדש ולאחר מלחמת ששת הימים. המסמכים מצביעים בעליל, שעד למבצע התאמץ הצבא המצרי לבלום את ההסתננות האלימה והבלתי מבוקרת, שפשטה באותם ימים בקרב

תושבי מחנות הפליטים. המצרים לא הצליחו לרסן את ההסתננות, וקרוב לוודאי, שבמקביל לכך ראו קצינים מצרים צורך לשלוח לשטח ישראל חוליות מודיעין; אף-על-פי-כן, בולט במסמכים השוני העקרוני: לאחר המבצע החלו נציגי המודיעין והצבא המצרי לארגן ביומתם את גרודי הפידאיון, ובמהרה שלחו אותם אל מעבר לגבול במגמה מחושבת לתקוף יעדים ישראליים ולנצלם לחימום הגבול ולהפגנת נחישות במאבק נגד ישראל.

ניסוחו של קרימנס (Cremins) נראה לי כסיכום המאוזן ביותר לתיאור מקומה של פעולת עזה במהלך התפתחות המדיניות המצרית:

ברור שתהיה זו טעות להסיק, כי פשיטה זו הייתה הגורם היחיד שהביא לפניית המצרים לסוכייטים... [אולם] תוצאה חשובה של הפשיטה על עזה הייתה שהיא חשפה את החולשה של צבא מצרים. חולשת הצבא המצרי הובלטה לאו דווקא מתוך כישלונו בקרב — שאותו ניתן להסביר בהפתעה ובריכוז כוחות במישור הטקטי — אלא מתוך כך שהתברר היטב, שלשלטון המצרי אין אופציה ממשית להגיב על ההתקפות של ישראל מחמת חולשתו הכללית של הצבא המצרי ומחמת העדר כלים מתאימים לניהול פעולות מוגבלות בהיקף יעיל.¹²

★★★

כאמור נצטרך להמתין לשיפוטו הסופי והמאוזן של ההיסטוריון כפרשה זו עד שייפתחו בפנינו ארכיוני קהיר ומוסקווה: באיזו מידה היה "חץ שחור" מן הפרספקטיווה המצרית נקודת מוצא, פתח תקופה, מעבר דרמטי, או שמא היה זה רק גורם מסייע, דרבון נוסף ותירוץ נוח להיתלות בו — זאת נדע לאשורו רק בעתיד. מן הפרספקטיווה הישראלית אין השאלה כה מכרעת משני טעמים:

ראשית, גם בתודעתם של מעצבי המדיניות הישראלית של אותה תקופה נרשם "חץ שחור" כמאורע דרמטי למדי אך לא כנקודת מפנה מהפכנית. משה שרת כתב ביומנו כאחד במרס 1955:

נרעשתי. מספר [ההרוגים המצרים] משנה לא רק את ממדי התקרית אלא את עצם מהותה. הוא הופך את התקרית למאורע העלול להיות כרוך בסיבוכים ובסכנות חמורות לימים הבאים — כל הזמן חשבתי מה יהיה באזור הספר של הרצועה והאמנם יכליגו המצרים על העלבון הצורב, שגרמנו לצבאם ובכמה קורבנות בין המתיישבים תעלה לנו תגובתם.¹³ תגובתו של בן-גוריון הייתה שונה. גם הוא לא התעלם מעצמת האירוע. ביומנו מאותו יום הוא

חיילי צה"ל שנהרגו ע"י פדאיון. רוב החיבורים פותחים את מלחמת 1956 במבצע "חץ שחור", שהיה תגובה לפעילות פדאיון

תיאר כיצד נסע יחד עם משה דיין, וחיילים מחא להם כף. להערותו של דיין, שהחיילים מוחאים כף לבן-גוריון, ענה ראש הממשלה: "מוחאים לקרב עזה".¹⁴ ב"התייעצות חברים" העלה בן-גוריון על נס "את חשיבות גילוי עדיפותנו הצבאית על המדינה הערבית החזקה ביותר וכן את תועלתו החיובית של מעשה גמול זה, בנסכו רוח של ביטחון עצמי בצבא וביישוב".¹⁵

המנהיגים הישראלים ראו בכך אירוע דרמטי אך לא משבר עקרוני ובודאי לא צומת דרכים היסטורי. רוב המנהיגים הישראלים לא היו מודעים לתפנית מהותית, שחולל המבצע במדיניות המצרית, אפילו במישור היחסים הצבאיים הצפויים בין ישראל למצרים באזורי הספר עצמם. עבור ישראל היה זה רק שלב נוסף בתהליך מתמשך, שאפיינה אותו התערעורת גוברת של הסכמי שביתת הנשק והסלמה גוברת במתיחות הצבאית לאורך הגבול, ותחילתו זמן רב לפני אותו מבצע. באותה חוברת של Foreign Affairs, שבה התפרסם מאמרו המתון של נאצר, מופיע המאמר "Israel's Borders and Security Problems" מפרי עטו של משה דיין, שסיים זה עתה את שנת כהונתו הראשונה כרמטכ"ל. יש להניח, שגם המאמר הזה נכתב כחדשיים לפני פעולת עזה. דיין תיאר בהרחבה את ההתגברות הדרמטית של ההסתננות הערבית לתוך שטחה של ישראל, הביא פרטים סטטיסטיים, המצביעים על הסלמה בשילוח קבוצות חבלה על ידי כל מדינות ערב,

והרחיב את הדיבור על איומי הערכים לפתוח בסיכוב שני.

המאמר הזה, אף שיש לראות גם אותו כחלק מן ההתנצחות ההסברתית בין ישראל לערב באזורי האמריקנים, נשען על חוויה אמיתית. במחצית השנייה של 1954 ובראשית 1955, הונחה על שולחנו של דיין שורה ארוכה של מסמכים סודיים ביותר שהפיקה מחלקת המודיעין במטכ"ל, ושהצביעו על מאמץ הולך וגובר, שמקורו בדרגים גבוהים בצבאות ערב בכלל, ובצבא המצרי בפרט, להפעיל לוחמה זעירה נגד ישראל. דו"ח מסכם מראשית 1955 מסר, ש"בתקופה האחרונה בוצעו פעולות לוחמה זעירה נגד ישראל מגבולות מצרים, ירדן ולבנון, כשהן מאורגנות ומתוכננות על ידי מצרים ברמה הגבוהה ביותר [בקשר ישיר לנאצר], תוך נסיונות לתיאום בינערכי לצורך ביצוען. ארגון החוליות החל עוד בסוף 1954".

ברוך קימרלינג בדק את בולטות* הסכסוך הישראלי-ערבי בתודעה הישראלית לפי מספרן, מיקומן וגודלן של הכותרות הנוגעות לסכסוך כפי שהופיעו בעיתון "הארץ". לפי ממצאיו ירד מאוד העניין בסכסוך בתודעה הציבורית מאז 1949 (ירידה מ-2.5 לשנת 1949 לפי המדד של קימרלינג עד 1.09 בשנת 1952); אך החל משנת 1953 התחילה שוב עלייה, ובשנת 1954 נרשמת קפיצה תלולה כלפי מעלה (1.94 לשנת 1953 ו-2.8 לשנת 1954).¹⁶ בשנת 1955 עלה מדד הבולטות שוב (מ-2.8 ל-2.95) וכן עלה מספר התקריות ל-55 ומספר הנפגעים ל-49 הרוגים ו-135 פצועים. עלייה זו קשורה ללא ספק במבצעי הגמול של צה"ל באותה שנה ובתגובת המצרים עליהם. התמונה הכללית, שבוודאי הסתמנה בעיניהם של הישראלים, היא הסלמה הדרגתית ומתמשכת, שתחילתה זמן רב לפני מבצע עזה. על רקע זה גם אפשר להבין את סיכומו התמציתי של משה דיין, שתיאר את 1954 כשנה, שבה "רבו מעשי הסתננות ורצח בגבולות, בלי שיעשה מנגנון האו"ם דבר למניעת מעשים אלה. דבר זה יצר בישראל הרגשת בידוד וניתוק..."

בין אם שגו אנשי המודיעין הישראלי (ועמם המנהיגים שקיבלו את גרסתם), בדבר מדיניות המצרים לפני מבצע עזה ובין אם לאו, החשוב לענייננו הוא שהמנהיגות הישראלית לא ראתה במבצע, ואפילו לא בתגובות המצרים לאחריו, "מסה קריטית", המשנה את תמונת המצב מיסודו. התפנית לפי דימויי הישראלים חלה עם חתימת העסקה הציבית-מצרית. המצב — שאופין עליידי שחיקה הדרגתית של משטר שביתת הנשק ועליידי החרפה גוברת של המתיחות (אף שניתן היה לשלוט בו ולפקח עליו מבלי שהחשש למלחמה נוספת בהיקף מלא יחרוג מציפייה עקרונית למשהו, שעלול להתחולל בעתיד)

* רמת העניין שיש ליצבור בנושא מסוים — המערכת.

— התהפך מן הקצה אל הקצה, ומנהיגי ישראל ראו עצמם ניצבים מייד בפני סכנה בהיקף מרבי. "את האות המכריע להתקפה הקרבה ובאה עליה" — כתב דיין — "ראתה ישראל כעסקת הנשק שנעשתה בין צ'כוסלובקיה ומצרים בספטמבר 1955".¹⁷ שנית, הישראלים היו משוכנעים בשלב ההוא, ללא ספק, שמצרים, כמו גם מדינות ערב האחרות, נחושה בדעתה העקרונית לחולל "סיכוב שני". מייד עם תום קרבות מלחמת תש"ח, ועוד טרם יבשה הדיו שבה נחתמו הסכמי שביתת הנשק, התחילו להגיע אל ראש הממשלה ושר הביטחון, אל שר החוץ ואל הרמטכ"ל דו"חות חוזרים ונשנים של מחלקת המודיעין במטכ"ל ושל מחלקת החקר במשרד החוץ, המצטטים מאות הצהרות של מצביאים ומדינאים מכל מדינות ערב, המעידות מפורשות על תקווה נמרצת וציפייה מוחשית לרגע, שבו ינתן לצבאות ערב להביס את ישראל ב"סיכוב שני".¹⁸ חרף הוויכוח הנוקב לאחר 1953 בין בן-גוריון לשרת ככל הנוגע לסיכויי השלום ולמדיניות ישראל בסכסוך עם מדינות ערב, אוחדו מנהיגי ישראל בדאגה העקרונית שמדינות ערב יחדשו את המלחמה ברגע שיראו את עצמן מוכנות לכך צבאית ואת השעה כשרה לכך מדינית.

ביולי 1950 פתח ראובן שילוח, הממונה על שירותי הביון, דיין בדבר יחסי ישראל עם מדינות ערב, במסגרת כנס שגרירים* בהערכה פסימית ביותר בדבר כוונותיהם של הערכים: "מבחינה צבאית שקלו [הערכים] ומצאו, שאם יכלולו מעשיהם כראוי, יוכלו לנצח אותנו בסיכוב שני, וכי רק גורמים הניתנים לתיקון הביאו את הכישלון כמערכה הראשונה". שר החוץ הדגיש באותו דיון את חיוניות השאיפה לשלום עבור ישראל, אך הוא שותף לחרדה שביטא שילוח, לפחות לטווח קצר ולטווח בינוני.¹⁹

לפיכך, מנקודת מבטה של ישראל ולצורך הבנת הכרעותיה המדיניות, לא היה זה משנה הרבה אם כוונותיו של נאצר להתחמש ולנסות להכות את ישראל בסיכוב נוסף היו מתגשמות לפני הגשמתן של תכניות לאומיות אחרות שהיו כאמתחתו, או לאחריהן. יש להניח, שאם אמנם עמדה בפניהם הברייה, היו מעדיפים מנהיגי ישראל להקדים את העימות אם אכן היה בלתי נמנע, כפי שרובם סברו, משום שלאחר שתסלק את הבריטים מן התעלה, תלאים את תעלת סואץ, ותצליח לאחד (במעט, או בהרבה) את העולם הערבי ולשלהב אותו בשלהבת הלאומיות המחודשת — תציב מצרים בפני ישראל בעיה צבאית ומדינית קשה פי כמה. השאלה האם אמנם החליף מבצע עזה את סדר הקדימויות של נאצר או לא, לא העלתה ולא הורידה מאומה במערך שיקוליהם של הישראלים.

* האירוע כונה אז "שיבת הצירים".

שליים²⁰ צודק בטענתו, שמערכת סיני היתה תוצאה של יזמה ישראלית, הגם שזו באה כתגובה ליזמה המצרית. במערכת הסבוכה של סיבות ומסובכים היו ההשגות והשיקולים של מנהיגי ישראל לאחר 27 בספטמבר 1955, מנהירים הרבה יותר את מהלך האירועים משיקוליו של כל גורם אחר, ואת שיקולי הישראלים אין להבין אלא כתגובה לעסקה הצ'כית.

הזעזוע המרכזי והחשוב ביותר, שפקד את האזור ושימש כמניע עיקרי למהלך האירועים, נבע אפוא מאותה הכרזה לאקונית של נאצר בפתיחת אותה תערוכת צילומים אלמונית.

סיכום

הפסקת האש, אשר נכנסה לתוקפה בשבעה בינואר 1949, פתחה פרק חדש בתולדותיה של ישראל: מלחמת העצמאות תמה והתחילה תקופת משטר שביתת הנשק. בראשית 1949 הציע דיין לבן-גוריון לכבוש את שכונת שייח' ג'ראח על מנת לפתור אחת ולתמיד את בעיית הקשר הרצוף עם הר הצופים. לפי עדותו של דיין השיב לו בן-גוריון בפסקנות: "המלחמה נגמרה, בלי הכותל המערבי, בלי הרובע היהודי, בלי הר הצופים. העדיפות הראשונה היא עכשיו להביא יהודים וליישב את הדרום, זו העדיפות הראשונה".²¹ האשליה — אשר רווחה בזמן הדיונים על הסכמי שביתת הנשק — כאילו יוליכו הסכמים אלה במהרה להסכמי שלום מלא ורשמי, לא נמשכה זמן רב. במרוצת 1949 נמשכו שיחות השלום תחת חסותה של ועדת הפיוס של האו"ם בלוזאן והתקיימו שיחות מתקדמות על הסכם שלום עם עבדאללה. לקראת סוף אותה שנה כבר היה ברור למדי למנהיגות הישראלית, שהשלום המיוחל שוב אינו עומד מאחורי הכותל.

לא ניתן להבין את הכרעתו של בן-גוריון להטיל את צה"ל אל תוך מערכת סיני מבלי להכיר את התהליך המתמשך של התערעורת משטר שביתת הנשק. מבחינות רבות ניתן לתאר את מערכת סיני כניסיון נואש להשתית את יחסי ישראל עם הגדולה במדינות ערב על בסיס טריטוריאלי, ליגאלי ומדיני חדש. בהתערעורת משטר שביתת הנשק מהווה העסקה הצ'כית נקודה דרמטית — "נקודת אל-חזור" — היא גיבשה את חומר הנפץ שהצטבר משך השנים הללו לכלל "מסה קריטית". הגם שמנהיגי ישראל חיפשו גם לאחר הזעזוע מוצא שלא בררכי מלחמה, הוליקו הנתונים המדיניים החדשים, שנוצרו בעקבות העסקה הצ'כית, אל ההתנגשות שפרצה בסתיו 1956.

אותה הכרזה בדבר "עסקה מסחרית" לחילופי נשק בכוחה ובאורז פתחה אפוא את המעגל האחרון, שחולל את "הסיכוב השני", לא ביזמה ערבית, אלא כיזמה ישראלית וכפף החרדות,

שהיא חוללה בלבם. מעגל זה נסגר למשך כעשר שנים עם נסיגתו הסופית של צה"ל משארם א-שייח' ומרצועת עזה בראשית 1957.

הערות

1. הארץ, 28.9.55.
2. בזכרונותיו סיפר מוחמד חסנין היכל, שבמחצית ספטמבר החלו ידיעות בדבר עסקת הנשק לרלוף. ממשלת ארצות הברית החליטה לשלוח לקהיר את קרמיט רווולט. על מנת להעמיד את השליח האמריקני בפני עובדה מוגמרת ולמנוע מעצמו לחצים, החליט נאצר להודור ולהודיע על העסקה בפומבי. הוא חיפש הזדמנות להופעה ציבורית, ולא מצא אלא את האירוע הבלתי מרשים של פתיחת אותה תערוכת צילומים שולית, שהשתתפו בה כסך הכל 70 איש. ראה: Mohamed Heikal, Nasser — The Cairo Documents, pp. 59-60.
3. הסיפור המלא של תולדות העסקה המצרית עם הסובייטים, לפי הגרסה המצרית מופיע גם ב" Mohamed Heikal, The Sphinx and the Commission, pp. 57-63.
4. מהחזרת ההכרזה (28 בספטמבר 1955) הוזכר משה שרת כיזמן את העניין כבדרך אגב: "העיתונות רועשת זה יומיים כידועת על התקשרות מצרים עם ברית המועצות או/ו עם צ'כוסלובקיה על קניית נשק...". אך בשיחה שניהל באותו יום עם אדוארד לאוסון, שגריר ארצות הברית בישראל, הוא דן עמו בשאלת עסקת נשק. שצמדו כביכול לדין בין מצרים וארצות הברית, ואינו מזכיר כלל את הידיעה המרעישה. יומן שרת, כרך ד' עמ' 1176-7.
5. רק שלושה ימים לאחר ההכרזה, מציעים אנשי משרד החוץ להסכם לכנס ישיבה שלא של המניין של ממשלת ישראל "כדי להפגין חרדתה לסכנת מרוץ החימוש החדש", ולכו של שרת נוקף אותו על שהרעיון הזה לא עלה על דעתו... שם, עמ' 1180.
6. יומנו של בן-גוריון מהתקופה 12 בספטמבר 1955 ועד 30 ביולי 1956 אבר. תגובתו הראשונה של בן-גוריון ל"עסקה הצ'כית" מדווחת על ידי משה דיין, אשר הוזעק מחופשתו באירופה לרונ עם בן-גוריון המחלים ממחלתו. משה דיין, אבני דרך, עמ' 184.
7. New-York Times, 6 October 1955. נאצר טען בראיון הזה, שהדף לפנות אל הרוסים בא לו בעקבות הפשיטה בעזה, ואילו הדף לחתום עליה סופית בא בעקבות הפשיטה למשטרת חאן יוניס בסוף אוגוסט 1955.
8. Kenneth Love, Suez — The Twice Fought War, p. 1.
9. ראה גרסה הרבה יותר מאוחרת, אך דומה — Donald Neff, Warriors at Suez, pp. 29-37.
10. המצרים רבות בראיונות השונים. התיאור המפורט ביותר מצוי כנאום מאוחר למדי שנשא באלכסנדריה ב-26 ביולי 1962.
11. Uri Ra'anana, The U.S.S.R. Arms the Third World, pp. 13-173.
12. Penkovsky Papers מגלים בין השאר את המגעים שהיו לעלי צברי, מעוררו הבכירים של נאצר בשלבים מוקדמים מאד, עם זרוע הביון של הצבא האדום, GRU. רמזים על קיומו של הסכם עקרוני בין ברית המועצות למצרים בדבר הספקת נשק מופיעים גם במאמר: K. Ivanov, "National Liberation: Movements and Non-Capitalist Path of Development", International Affairs (Moscow), 1965, No. 5, p. 61.
13. רענון, שם, עמ' 66-65.
14. מילס קופלנד, משחק האומות, עמ' 67-69, ועמ' 88.
15. ראה ריזון שנתן גרעון רפאל לד"ר אבי שליים ביום 17 במאי 1982 וכן רמזים לפרשה זו ביומן שרת, כרך ב', עמ' 584, 551, 584, כרך ג', עמ' 460, 463, 682, 683, 691.
16. שם, עמ' 680, 716, 838. נעמיות דומות הושמעו גם מפיהם של ריצ'רד קרוסמן, הור בלישה ומוריס אורבאן שביקרו באותם ימים בקהיר.
17. אהוד יערי, מצרים והסוריה, 1953-1956.
18. Charles D. Cremins, The Arabs and the World, pp. 143-144.
19. בתגובתו לפשיטה מדיע נאצר, שמצרים "לא תמנה לקום" — אל אהרם, 1 במרס 1955 (מובא אצל אהוד יערי, שם, עמ' 19). בהסבתו של גודד המשמר הלאומי הפלשתינאי בעזה לחיזרת "פידאיון", החלה מצרים רק בחודש מאי 1955 והפעלתו הראשונה של הגדוד הזה בהיקף ניכר חלה באוגוסט 1955.
20. יומן שרת, כרך ג', עמ' 804.
21. יומן בן-גוריון, 1 במרס 1955; מיכאל ברוזה, בן-גוריון, כרך ג', עמ' 1130.

15. יש להניח שוהי פרפרה שעובדה מבחינה לשונית על-ידי משה שרת. ראה יומן שרת, כרך ג', עמ' 816.
16. ברך קימלינג, "בלוטות הסכסוך הישראלי-ערבי כאינדקסאטור חברתי 1949-1970", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, מס' 6, סתיו 1974, עמ' 100.
17. דיין, אבני דרך, עמ' 139. מפחימה העובדה שבספר האוטוביוגרפי של דיין, הנסמך על יומנים שנרשמו בלשכתו באותה תקופה עצמה, אין זכר כלל למבצע "חץ שחור". יתכן והעדר זה עשוי לחזק את טיעונו, שהרמטכ"ל לא ראה במבצע מאורע יוצא דופן; אך חוששני שהסיבה לחיסרון הזה קשורה יותר ברישום לקוי של ראש הלשכה, שהיה עסוק באותם ימים מכדי להבטיח רישום מפורט של האירועים. גם בדברים, שכתב משה דיין כעשר שנים מאוחר יותר, ובהם הוא מנחה את מהלך האירועים שהובילו למערכת סיני, אין זכר למבצע עזה לכד מהערה קצרה: "במחצית השנייה של 1954 גברו מעשי הטרור וההתנקשויות ביישובים ובאזרחים ישראלים". דיין, יומן מערכת סיני, עמ' 9-10.
18. האירוע הראשון, שיכולתי לתאר במסמכי המודיעין הישראלי, המכיל את הביטוי "סיכוב שני", הוא נאומו של עבדאללה חל לרגל יום הצבא הירדני, 24 במאי 1949, כי-45 ימים לאחר תיחור הסכם שביתת הנשק הישראלי-ירדני: "יודעים אנו שאינכם רוצים לרקוד היום, כי רוחות אחיכם הקרושים ככפר עציון, ירושלים ושער הגיא משוערות היום בדרשן נקמה לרם הטהור ולכבוד שטומא... במלחמה יש סיכובים ויגמשה מחר בסיכוב השני". מצוטט במסמך "עוד אימים ערביים לחידוש המלחמה בישראל", שהוציא אגף החקר ביום 4 ביולי 1949 ומצוי יחד עם דו"חות רבים מסוגו בתיק "חידוש המלחמה" בגנון המדינה 130.02/2401/12.
19. מעניין לציון, שתיק ב"שם זה נפתח בלשכת שר החוץ כבר בראשית יולי 1949.
20. גנון המדינה 130.02/2446/6/A.
21. Avi Shlaim, "Conflicting Approaches to Israel's Relations with the Arabs: Ben Gurion and Shareit, 1953-1956", The Middle East Journal, Vol. 37, No. 2, Spring 1983, p. 201.

הצ'כית מובא מתוך "שיחות עם משה דיין" (העורך: יעקב ארז). יש רושם, שדיין מצטט מתוך הויכוחן רק את רוח דבריו של בן-גוריון ולא את דיוקם. הסיפור מובא גם באוטוביוגרפיה של בן-גוריון הייתה המלחמה דף סגור". דיין, אבני דרך, עמ' 92.

